

Czeplédi Katalin

A KÜRT TÖRZSNÉVRŐL I.

„Míthogy a különféle népeknek különféle névadási törvényei vannak, és ezek a névadási törvények korok szerint változ(hat)nak, rendkívül fontos a geográfiai és kronológiai szempontok figyelembe vétele.” (NÉMETH 1991:47)

I. rész

Bevezetés.

A földrajzi névi kutatásaim készítettek arra, hogy a harmadik törzset, amelynek neve *Kürt-Gyarmat* - bár egymással összefüggésben, mégis - két külön dolgozatban írjam meg.¹ Ennek a magyarázata az, hogy két személynévről van szó, minden bizonnyal két személyhez tartozó egyetlen törzsről.² Több alapvető felismerés a magyarázata annak, hogy egyrészt megírjam, másrészt másként vélekedjek erről a törzsnévről is. Az egyik, hogy nemcsak a Kárpát-medencében, hanem a Volga-Urál vidéken is számos földrajzi név található, amely a *Kürt* tulajdonnév és a *kürt* közszó családjába sorolható. Továbbá a jelen tudományos álláspont szerint a tulajdonnév, ezen belül is a földrajzi név és a személynév egymással való kapcsolata és ezeknek a közszókhöz való viszonya, valamint a szó hangalakja, szerkezeti felépítése és a közszói jelentések kialakulása az eddigi kutatások alapján nem világos. Jelentős motiváló tényező volt az is, hogy a kutatóink nem egységesen, sőt nem pontosan értelmezik Konstantinosz szövegét. Végül nem elhanyagolható, hogy – a szakirodalomból is kiténik – a keleti törzsi rendszerben személynévi

eredetű nevek és nem törzsnevek mint tulajdonnevek szerepelnek. Míthogy a nevek megvannak a görög forrásban, jelen tanulmányt is ennek az értelmezésével kezdem.

A görög forrás és kritikája

Moravcsik fordításában és értelmezésében „Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi.” (MORAVCSIK 1988:46-47)

Kürt Konstantinosz Porphyrogenetos: De administrando imperio 40. fejezetében a jelzett nyolc törzs közül a negyedik, a hagyományos hét magyart tekintve a harmadik névben szerepel összetett név előtagjaként. Ha a magyar fordítást összevetjük a görög eredetivel, akkor az idevonatkozó rész - „negyedik a Kürtügyermatué” - görög megfelelője „*τετάρτη (του) Κουρτουγερμάτου*”. Szó szerinti fordításban *'negyedik a Kürtnek a Gyermatnak a törzse'. Ez - a sorrendet tekintve - olyan szerkezet, ahol a birtok, azaz a törzs mint köznév elől van, a birtokos, azaz a tulajdonnév hátul, vagyis a birtokos a birtokot követi. Ha az összetett névnek (*Κουρτουγερμάτου*) előtagját (*Κουρτου*) vesszük figyelembe, akkor *'törzs Kurtunak a' azaz magyarul 'Kurtunak a törzse' jelentésben kell értelmeznünk a *του Κουρτου* szó szerkezetet. Ez úgy fogható fel, 'a törzs, amely Kurtuhoz tartozik'. Egyértelműen Kurtu a tulajdonos, azaz a birtokos, a törzs pedig a tulajdon, azaz a birtok. A Kurtu világosan személynév. Figyelemre méltó, hogy a görög birtokos szerkezet ellentétes a magyarral. Hangtani oldalról a görög szövegben a magánhangzó veláris labiális (*u* vagy *o*) és nem

¹ Jelen tanulmány már 2012-ben elkészült, ám a *Džaġfar tarihi - Bulgár évkönyvek lefordítása után hasznos visszatérni az anyagra és a dolgozatot kiegészíteni.* (Ld. BAHŠI 1680.)

² Mindkettő személynévi eredetű dinasztianévből lett törzsnév, eggyé azaonban Árpád bejövetelekor egyesítették. (Czeplédi 2019.)

palatális labiális (ü).³ Szerkezeti felépítését tekintve pedig a végső *-u* nem tövéghangzó, hanem a genitívus eset ragja, ezért nem tartozik a szó tövéhez. A görög szövegben a genitívus ragja az *-ov* a *Κουρτου* névben, amelyet a 10. században **Kurtu*-nak ejthettek. A görög szabályok értelmében ebbe a ragozási sorba tartoznak az *o* tövű hímnemű főnevek is. Tehát elvileg **Korto*, **Kurto* alak lenne nominatívusban. Miután azonban az *ov* betűkapcsolat hangértéke a 10. században már *u* volt, a vizsgált nevünket nominatívusban is **Kurtu*-nak kell ejteni.

Moravcsik megjegyzése részben hasonló megfigyelésről tanuskodik, ugyanakkor tartalmaz ellentmondást is. Kutatóink egyikre sem fektettek a súlyához méltó hangsúlyt, köztük Moravcsik sem ment túl az észrevételen, vö.: „A görög szöveg azt a benyomást kelti, hogy a közölt nevek, amelyeket genitívusi esetben ... jegyzett fel a szerző, személynevek..., noha kétségtelen, hogy azok a honfoglalás korabeli magyar törzsek nevei. A genitívusos szerkezetek használata olyan magyar kifejezésekből magyarázható, mint „Buda vára”, Nyék törzse” stb. Ami az egyes törzsnevek etimológiáját illeti, a második és a harmadik törzs neve finnugor, a többi hat törzse török eredetű.” (MORAVCSIK 1988.47)

Igazolható, hogy a közölt nevek birtokos esetben szerepelnek és azok személynevek. Ezzel szemben nem bizonyított az állítás: „noha kétségtelen, hogy azok a honfoglalás korabeli magyar törzsek nevei.” Vajon milyen alapon teszi kétségtelenné ezt az állítást a szerző? Ugyancsak bizonyítékok nélkül maradt az a kijelentése, mely szerint a második és a harmadik törzs neve finnugor, azaz *Nyéké* és *Megyeré*, a többi hat törzs pedig török eredetű. Ez utóbbihoz tartozna tehát, azaz a török eredetűekhez a *Kürt* is.

Kétségtelen, hogy a küzdelem alapja – mely szerint

egy szó, esetünkben egy tulajdonnév származását tekintve mely nyelvcsaládhoz köthető - nem más, mint az a bebetonozott *ely*, melynek értelmében ha finnugor, akkor az ősi szókészletünkhöz tartozik, ha török, akkor értelemszerűen ennek jövevénynek, azaz a törökből való átvételnek kell lennie. Ehhez képest feladatomban jelen dolgozatban azt tekintem, hogy megismerjük a tulajdonnévi (*Kurt*, *Kürt*) és közzsói (*kurt*, *kürt*) forma kialakulásának, kifejlődésének és használatának a sorát hangtani, alaktani és jelentéstani oldalról egyaránt. Ehhez pedig szükséges annak a számbavétele, hogy a tulajdonnév és a közzsói mely forrásokban fordul elő – s az írott források közé kell sorolnunk a földrajzi neveket is -, mit írtak róla a kutatók, mely nyelvekben ismert és használatos, melyek azok a hangtani, alaktani és jelentéstani szálak, amelyek a magyar és a nem magyar nyelvben ismert formákat összekötik. A sort a szakirodalom kritikai elemzésével kell kezdenem.

Az etimológiai szótárak és a kutatóink gyakran különböző módon viszonyulnak az ún. törzsneveket érintő három fő kérdéshez: Konsztantinosznál személy vagy törzs nevéként kell-e értelmeznünk? Mi a tulajdonnévi és a közzsói jelentése a *Kürt*-nek? Milyen nyelvi eredetű a tulajdonnév és a neki alapul szolgált köznév?

Kutatói vélemények és azok kritikája

Kiss Lajosnak a földrajzi nevek szótárában a *Kürt* tagú földrajzi nevekről olvashatunk az *Erdőkürt* címszónál: A *Kürt* hn. a *Kürt* törzsbeli településére utal. A m. *Kürt* törzsnév török eredetű lehet (vö.: kaz. *kürt* 'magasan feltornyosult hó', sor *kürt* 'lavina', ... bár némelyek a magyar *kürt* fn.-vel próbálják kapcsolatba hozni. ... (KISS 1980)

A névmagyarázatot a bizonytalanság hatja át: „utal”, „lehet”, „próbálják” szavakat használ a szótár írója. Kiss Lajos magyarázata Németh Gyula véleményén alapul.

³Az átadó eredetibb alak ü palatális labiális hangot tartalmazott. (Czeglédi 2019.)

Kázmér Miklós szótárában is megvan a tulajdonnév mint családnév, amelyet a *kürt* 'marhaszarvból készült fúvós hangszer' szóból származtat. Szerinte a családnév vagy a 'kürtcsináló' jelentésű foglalkozásnévből rövidült, vagy pedig egy kürtös 'trombitás' elnevezése. (KÁZMÉR 1993)

Több alapvető, nem tisztázott körülményre kell felhívnom a figyelmet. Az egyik, a foglalkozásra utaló elem, a foglalkozásnévképző, amely a foglalkozásnevek legfőbb sajátja, hogyan tűnhetett volna el a rövidülés érdekében? Nem világos, hogy a *kürtös* 'trombitás' melléknévként vagy főnévként – azaz foglalkozásnévként – értelmezendő-e. A kérdést szorosán érinti a foglalkozásneveink kialakulása, használata, a foglalkozásnévképző eredete, nyelvi kapcsolatai.

A *kürt* főnévről megtudhatjuk a TESz-ből, hogy a magyarban vannak alakváltozatai és jelentésárnyalatai: *kürt* 950 –ből való az első adat, előfordul helynévként, személynévként és köznévként. Alakváltozatai *gürd*, *türk*, *türt* 'marhaszarvból készült fúvós hangszer', kémény, füstfogó, kályhacső, méhkürt, petevezeték, a fül dobüregét a garattal összekötő járat, serleg, ivőkürt, ld. még kürtszó, hallókészülék, kürtöskalács, autóduda, gyári sziréna. Ismeretlen eredetű. Talán azonos a *tülök* főnévvel....A *kürt* mindenesetre nyelvünknek igen régi eleme. Bár a *Kürt* törzsnév magyarázatára más lehetőségek is vannak, arra nincs semmi kényszerítő ok, hogy a törzsnév és a *kürt* közszó közti esetleges kapcsolatot föltétlenül elhárítsuk. A *kürt* mint törzsi jelvény szerepelhetett a honfoglaló magyarságnál is, hiszen hasonló törzselnevezések számos nyelvből kimutathatók. A *kürt* alakváltozatai közül a *türt* hasonulós, a *türk* hangátvetéses forma, az utóbbi a *tülök* felé való átmenetet jelzi. Eredeti jelentése a marhaszarvból készült fúvós hangszer volt....(TESz)

Miután a TESz megállapításai az Akadémia tudományos álláspontját tükrözik, amelyhez egyrészt illenék igazodni az oktatásnak, másrészt mindenkori

tájékoztatót nyújt a nagy közönség számára is, ezért a szokottnál részletesebben értelmezem a szócikket. Sokatmondó, hogy a *kürt* a mai alakjában több, mint ezer éves, tulajdonnévként és köznévként egyaránt ismert, továbbá a gazdag alakváltozatok – a TESz szerint összefüggnek - jelentéshalmaza még gazdagabb. Az első gond, hogy a szót ismeretlen eredetűnek tartja. Következésképp, a tulajdonnévi változattal való összevetése akkor is tisztázásra szorul, ha annak alapul szolgálna a köznévként, akkor is, ha nem. A "Talán azonos a *tülök* főnévvel" feltevés nem egyértelmű abból a szempontból sem, hogy nem világos, csak jelentésbeli azonosságra vagy annál többre gondol. A *Kürt* - mint törzsnév - magyarázatára más lehetőségeket is elképzelhetőnek tart, ugyanakkor nem hárítja el a tulajdonnév és a köznévként kapcsolatot sem. Tehát lehet ez is, az is, egyik sem kizárt. Feltevés maradt a *kürt* mint törzsi jelvény szerepeltetése, legalább más nyelvekben történő előfordulására hivatkozna a szócikk írója. A törzsi jelvény szerepeltetése és a törzselnevezések kimutatása valamint a kettő kapcsolatának ismertetése is várat magára. Nemkülönben nyelvészeti magyarázatra szorul az, hogy a *kürt* és a *türt* viszonyában milyen alapon lenne hasonulós forma a *türt* s a *kürthöz* képest a *türk* miatt lenne hangátvetéses forma. További kérdés, hogyan lehetne a *türk* mint hangátvetéses forma a *tülök* főnév felé átmenet. Végül milyen szempontok alapján kellene a *kürt* eredeti jelentését 'marhaszarvból készült fúvós hangszer'-ként értelmezni, a sok jelentés közül miért éppen ezt kellene megnevezni eredetinek.

Hangtani szempontból lényeges információ, hogy az említett alakváltozatok két csoportba tartoznak. Az egyikbe a *k-/g-* kezdetűek (*kürt*, *gürt*), a másikba a *t-* kezdetűek (*türt*, *türk*). Ezek genetikailag nem összetartozó szavak, tehát a gyökük nem ugyanaz, hanem különböző, de jelentésstanilag összefüggnek és úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a magyar *kör* / *kever* és a *túr* / *teker* szavak. Tehát az etimológiájuk nem közös, (CZEGLÉDI 2004-5, 2006)

A kutatói vélemények alapvetően úgy oszlanak meg, hogy az egyik csoportba azok sorolhatók, amelyek a *Kürt* nevet török eredetűnek tartják, a másikba pedig azok, amelyek a magyarból is lehetségesnek vélik a név magyarozatát, végül az óvatosan fogalmazók nem foglalnak állást. Közös bennük, hogy valamennyien törzsnévként kezelik s a névnek alapul szolgáló közszó tekintetében pedig sokféle véleménnyel találkozhatunk.

A földrajzi névi kutatásaink fényében **Németh Gyulával** csak részben érthetünk egyet. Mint írja, „A magyar *Kürt* törzsnévet 1930-ban egy török *Kürt* 'hótorlasz' névvel egyeztettem és egyeztetem ma is.” (NÉMETH 1991.199)

Látni fogjuk, az eddig említettekhez képest a *Kürt*-öt több szóval lehet egyeztetni, a névnek alapul szolgáló szó megválasztásánál azonban számos további körülményt kell figyelembe venni, amelyet Németh Gyula nem tett meg. Úgy vélem, a 'hótorlasz' jelentésű *kürt* a szó családjába tartozik, de a névnek nem ez a jelentésváltozat szolgál alapul. A másik megjegyzésem szerint a *Kürt* személynév s a nevet viselő személyhez tartozik egy törzs. Ez a megállapításom Konstantinosz szövegéből egyértelműen igazolható. A *Kürt* ugyanolyan logika szerint személynév, mint ahogyan *Árpád*hoz tartozott egy nép, de a népnek a neve nem *Árpád* volt, azokat *Árpád* magyarjainak szokás hívni. Ugyanígy *Atillá*hoz is tartozott egy nép, őket *Atilla* hunjainak nevezték, és sohasem *atilláknak*, stb.

Az vitathatatlan, hogy a „törzsrendszer elsősorban hadi szervezet” (NÉMETH 1991.186). A kérdésem az, milyen névre hallgatott egy-egy egység.

Bár Németh Gyula meg volt győződve a név hangtani és jelentéstani magyarozatának a helyességéről, a 'hótorlasz' jelentés mégis gondolkodóba ejtette: „Sajátságos, hogy éppen ilyen jelentésű szó szerepel magyar törzsnévként...” (NÉMETH 1991.200) A kérdés tisztázásához

nem nélkülözhetők a névadási szokások s a név mágiájáról szóló ismeretek a magyaron kívül legalább az uráli és az altáji nyelvcsaládba sorolt nyelvekben, továbbá vizsgálatra szorul a közszó és a tulajdonnév viszonya, különös tekintettel a földrajzi nevekre és a személynévekre.

Györffy György szerint „Németh Gyulának abban igaza van, hogy a *Kürt* eredhet régi türk törzsnévből... a *kürt* származhat az ismeretlen eredetű magyar 'kürt' szóból is. (Erdélyben a bivaly, illetve a tehén szarvának járomba hajtásánál használják a „kürbé”⁴ hajtó szót). ... A hun-magyar eredetmonda szerint pl. Nimród fiai⁵, Hunor és Magyar, a Maeotis mellett Belár fiainak nejei s gyermekei közt Dula alán fejedelem leányait a „kürt” (tuba) ünnepén rabolták el...) GYÖRFFY 1997.230)

Hiányolom, hogy Györffy sem hozott példákat bizonyítékként *Kürt* nevű türk törzsre. A továbbiakban Györffy György kritikus megjegyzést tett: „...Törzsneveink eredetét illetően látszólag új elmélettel állt elő Berta Árpád, ki törzsneveinket egy olyan rendszerre vezeti vissza, mely szerint az egyes törzsek nevei seregtettek helyzetét jelenthették. ... az elgondolás elvileg rokon Dánkovszky és Jerney magyar törzsnévmagyarázataival. A fő különbség annyiban áll, hogy Berta a nevek többségét törökből eredezteti. Ő ugyan Németh felfogását követve a két első nevet (*Nyék* és *Megyer*) a magyarból származtatja, ...Nézetem szerint törzsneveink eredetére valószínűbb magyarozat a türk szervezetre vonatkozó ismereteinkből következtethető...a törzseket a törzsfők nevére (illetve méltóságnevére) nevezték el....A törkök az uralmuk alá került magyar törzseket az élükre állított vezérek neveivel nevezték meg, tehát

⁴ Minthogy a járom egy keretes szerkezet, ezért felfoghatjuk körnek, amelynek alakváltozata a küir. Ha a járomba hajtáskor azt mondták, kürbé, azt jelentette, 'járomba'.

⁵ Értelmezésem szerint Nimród utódai jelentésben kell felfogni.

minden törzsnév mögött személy-, illetve tiszteleti-, illetve méltóságnév rejlik.. ...Magyarországon a törzsi területek nem alakultak ki. Ha lett volna hét-tíz törzs, ezek központi helyét aligha állandó vásárhelyük őrizte volna. A honfoglalással a törzsi egységek bizonyára nagyrészt szétestek az új vezérek változó uralmi területeire, melyek már alig vagy csak helyenként fogták össze a régi törzsek területeit, s inkább csak a jobbágy-vitézek törzsi származástudata őrizte nevüket szétszórt katonai (rendőri) feladatot ellátó kis csoportjaik településneveiben. ...Arra nézve, hogy volt-e egyes magyar csoportoknak törzsi tudata, és mit jelentett társadalmilag a törzsi helynév, ...Nézetem szerint törzsi tudata a korai Árpád-korban csak az egykori vezérek katonai kíséretének volt.” (GYÖRFFY 1997.221-235)

Györffy Györgyön kívül **Bakay Kornél** is megírta, hogy Berta Árpád új elmélete nem új, ő előtte már ketten is gondolták azt, hogy a törzsnevek seregtettek helyzetét jelentik. (BAKAY 1996)

Györffynek azon figyelemre méltó nézete - mely szerint valószínűbb magyarázat a türk szervezetekre vonatkozó ismeretekből következtethető - kiegészítésre szorul azzal, hogy a mongol állam ill. a katonai szervezetek tanulmányozása is nagy segítségünkre van abban, hogy eligazodjunk e kérdésben. (vö.: OBRUSÁNSZKY: 2005) Györffy helyesen látja azt, hogy minden törzs mögött egy személy ill. annak a neve áll. Azonban nem igazolt azon álláspontja - amely kitetszik a szövegből -, hogy a személynév törzsnévvé vált, másképpen a személynév törzsnévnek szolgált alapul. Lényeges kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán törzsnévről, mint tulajdonnévről, vagy csak személynévről, amelynek viselőjéhez törzs tartozott. A kettő nem ugyanaz. Ha igazolható továbbá, hogy Magyarországon a törzsi területek nem alakultak ki, akkor a törzsnevekkel azonos földrajzi nevek eredetét személynevekben és olyan községekben kell keresni, amelyek térszínformanevek és jól adják vissza az

adott földrajzi terület meghatározó tulajdonságait. Ez pedig arra is bizonyíték lenne, hogy nem törzsnévről kell beszélünk, hanem személynévről, amelyhez törzs tartozik. Törzsi tudatról pedig már azért sem beszélhetünk, mert olyan nem létezett éppen a törzs funkciója, lényege miatt. A törzs, mint elsősorban hadi szervezeti egység, a hozzá tartozók nem állandóak, folyton változó embercsoportok voltak. (vö.: OBRUSÁNSZKY 2005) A törzsi tudat kialakulásához a névvel való teljes azonosulásra is szükség lett volna, ezt pedig semmi sem indokolja és nem igazolja. Továbbá a hét név között (*Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*) sem arra nem találtunk egyetlen bizonyítékot sem, hogy a törzs felvette volna a méltóságnévét annak a személynek, amelyhez tartozik, sem arra, hogy a fenti nevekhez társadalmi címnév is tartozott volna.

A névvel kapcsolatos határozatlanságot növelték az újabb vélemények. Bár **Berta Árpád** is a törökből eredezteti a nevet, szerinte a *Kürt* 'mellecske' jelentésű lehetett. (BERTA 1997.213) Berta Árpád új véleménye – mint jeleztük - valójában nem új.

Keszi Tamásnak az ellentmondások halmaza tűnt fel Berta Árpád dolgozatában, ezért nemcsak a kérdések sorát fogalmazta meg, hanem kijelentette: „Berta újszerű megfejtéseinek hangtani, jelentéstani akadályai vannak, és nem támogatja semmiféle analógia, illetve belső rendszer.” (KESZI 1996-2002.10-11) Megoldási javaslatot azonban Keszi Tamástól nem kaptunk.

Benkő Loránd a fentiekkel ellentétben úgy véli, a *Kürt, Kér, Keszi* lehet magyar eredetű is. (BENKŐ 1977.54). A *Kürt* magyar eredetre vonatkozó etimológiáját azonban nem ismerteti. Mindenesetre elgondolkodtató és komoly oka lehet annak, hogy tudásaink egyaránt gondoltak a török és a magyar eredeztetésre.

Ligeti Lajos egyik tábor véleményét sem osztotta, lemondott a *Kürt* név megfejtéséről: „Kezdetből

fogva elfogadhatatlannak tünt számomra a *Kürt* és *Kér* magyarázata, bár bámulattal adóztam a bennük megnyilvánuló gazdag fantáziának. Úgy vélem, nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának,....” (LIGETI 1986.252)

Róna-Tas András sem kötelezte el magát egyik álláspont mellett sem: „Sok szó esett a törzsnevek lehetséges etimológiájáról. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a nevek esetleges nyelvi eredete semmit vagy majdnem semmit nem mond a törzshöz tartozók etnikumáról.... A törzsek és a magyar törzsek szövetségének igen gyors felbomlását mutatják a legkorábbi magyar oklevelekben előforduló ún. „törzsi helynevek”, vagyis azok a helynevek, amelyek a hét törzs egyikéből állnak minden képző nélkül... Ezek arra utalnak, hogy környezetük éppen a valahai törzshöz való tartozásukat tartotta megkülönböztető, tehát azonosító jegynek.” (RÓNA-TAS 1996.297)

A fenti megállapításnak gyenge pontja, hogy a törzshöz való tartozás akkor lett volna megkülönböztető jegy, ha a törzsnévi eredetűnek vélt földrajzi nevek alapjául törzsnevek szolgáltak volna, még tovább menve, a törzsnév mint tulajdonnév létezett volna. Egyik sem igazolt. Róna-Tas Andrásal ellentétben úgy látom, nem annak volt döntő jelentősége, hogy az emberek törzshöz tartoztak, hanem annak, hogy valamely személyhez kötődtek, valamely személy fennhatósága, uralma, vezetése, oltalma alatt voltak. Következésképp nem törzsi, hanem személynévi eredetű helynevekről van szó, amelyekhez tartozhat adott törzs s eképpen a személynévvalóbban lehet meghatározó a törzshöz tartozók etnikumát illetően. A *Kürt* személynév családjába tartozó tulajdonneveket és közneveket összegyűjtve pedig lehetőség nyílik a személynévnek alapul szolgált közszó közelebbi meghatározására. Ha elfogadjuk azt, hogy a név semmit nem mond a törzshöz tartozók etnikumáról, akkor ez azt is jelenti, hogy a törzs vezetője és az általa vezetett törzs nyelvi és etnikumbeli hovatartozásának nincs jelentősége, akár

különböző is lehet. Azt az állítását azonban végképp nem igazolja semmi, mely szerint azoknak a földrajzi neveknek, melyek a törzsnevekkel azonosíthatók, úgynevezett törzsi helynevek és ezeknek a földrajzi neveknek törzsnevek szolgáltak alapul. Két alapvető hiba van ebben a véleményben, mint jeleztem. Az egyik, hogy törzsnevek mint tulajdonnevek léte nem igazolt, továbbá az sem bizonyított tény, hogy ezeknek a földrajzi neveknek törzsnév szolgált volna alapul.

Bár az említett könyvében Róna-Tas András is szól Moravcsik megjegyzéséről, de érdemi magyarázatot tőle sem kapunk: „A magyar törzsek felsorolása körül is válaszolnunk kell néhány kérdésre. Maga a szöveg nyelvtanilag azt mondja, hogy a második törzs Nyékié, a harmadik Megyerié stb., mintha itt személyek törzsei lennének. Ez a szerkezet azonban az első mondat szerkezetének folytatása, ahol a kabarok (többes birtokos eset) törzse áll, majd egyes szám birtokos esetben folytatódik a törzsek felsorolása. Nem gondolnám, hogy ez itt olyan magyar szerkezet átvétele volna, mint a „Buda vára”. A törzsnevek felsorolása (*Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*) mindenekelőtt a *Kürt* és *Gyarmat* törzsek összevonása tűnik fel. Mint ismeretes, a törzsnevek a legkorábbi magyar helyneveinkben rögzített formában maradtak fent, de egyetlen *Kürtgyarmat* helynevünk sincs, van viszont *Kürt* is, *Gyarmat* is. Ha itt valamiféle ideiglenes törzsszevonásról van szó, akkor annak katonai oka lehetett.” (RÓNA-TAS 1996.274)

A *Kürtgyarmat*ról írottakat támogatja az a nem vitatott álláspont is, hogy a törzsi szervezet elsősorban hadi szervezet. Valószínű, a fenti törzsek már korábban is megvoltak, itt csupán újjászerveződésről, összerendeződésről lehet szó s a hetes számrendszerhez történő igazodás miatt lehetett szükség a *Kürt* és a *Gyarmat* összevonására. Úgy vélem, két személyről - *Kürt* és *Gyarmat* - van szó s ezt az is igazolja, hogy nincs *Kürtgyarmat* településünk,

de van *Kürt* is, *Gyarmat* is. Valóban, a görög birtokos szerkezet használata nem a magyar szerkezet átvétele, hiszen a görög nyelv természetéből adódóan másképp fejezi ki a birtoklást. Az azonos mondanivaló kifejezésére minden nyelv a saját szerkezetét, saját nyelvének törvényszerűségeit alkalmazza. Éppen ezért a magyarban szó szerint 'Kürtnek a Gyarmatnak a törzse', amelyet úgy is értelmezhetünk, hogy Kürté, Gyarmaté. Tehát a birtokos eset ragjával szemben –é birtokjelet is használhatunk, miközben a birtokot nem nevezzük meg. Ez azért is fontos, mert a magyar birtokjel elhagyásával a szó tövéhez - *Kürt* és *Gyarmat* - jutunk el. De vajon a görög genitívus esetrag elhagyásával is a szó tövéhez jutunk? Lényeges kérdés tehát, hogyan olvassuk, vagyis milyen hangértéket tulajdonítunk a görög szövegben az -*ov*-hangkapcsolatnak, -*u*- vagy -*ü*-, továbbá -*ov* genitívus esetrag esetén milyen a nominatívusi alapalak. Róna-Tas András a szóvégi magánhangzó problémáját tárgyalva tett idevonatkozó megjegyzést: „A szóvégi -*i* a magyarban eltűnhetett volna, tehát hiánya nem okozna különösebb problémát, bár feltűnő, hogy már Bíborbanszületett művében is hiányzik (*kurtugermatosz*), holott a Kürtben még megvan a szóvégi -*u*. A szóvégi -*i* hiányát tulajdoníthatjuk a szó kétszótagúságának vagy a görögösítés áldozatának is.” (RÓNA-TAS 1996:331) A szóvégi -*i* problémáját a *Kér* és a *Keszi* neveknél kell tárgyalnunk, az -*u* kérdésére azonban jelen tanulmányban kell kitérnünk.

A kérdés tisztázásához abból kell kiindulni, hogy Konstantinosznál mindkettőnek, a Kürtnek és a Gyarmatnak („*Κουρτουγερμάτου*”), sőt még a Tarjánnak („*Ταριάνου*”) is ugyanaz az -*ov* a vége. Semmiképpen sem lehet azonosítani a szótövhöz tartozó véghangzóval, hiszen a görög -*ov* az egyes szám birtokos eset ragja. Lényeges, hogy az összetett névként értelmezett név mindkét tagja ugyanilyen végű, következésképp az előtag (*Κουρτου*) és az utótag (*γερμάτου*) egyaránt viseli a birtokos esetragot. Tehát helyesen értelmezve Kürtnek a Gyarmatnak a törzse. Egy törzshöz két személynév, másképpen két

személynévhez egy törzs tartozik. A jelenség érdemi magyarázatához további vizsgálatokra van szükség.⁶ Lehetséges, hogy ideiglenes törzösszevonásról van szó, de az tény, hogy a *Kürt* is tartalmaz egyes számú birtokos esetragot. Ez azt is jelenti, hogy e három név (*Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*) ugyanazon csoportba tartozó tövű főnévként ragozódik. Ahhoz, hogy a görög forrásba bekerült *Kürt* és a *Gyarmat*, valamint a *Tarján* név tövét megkapjuk, tudni kell, hogy a görögben Konstantinosz idején ez az estrag milyen tövű főnevekhez járult. Mindenesetre ha következtetések vagyunk, akkor *Kurtu, *Gyermatu, *Tarjanu formákat olvasunk. A mélyhangrendű változat mellett szól az, hogy a *Kurt* tövében, a *Gyermat* második szótagjában biztosan, a *Tarjan* névnek pedig mindkét szótagjában mély magánhangzó van. A görög betűkapcsolatok közül pedig az *ov* fejleménye *u*, s az *vi* fejleménye lenne *ü*. A görög szövegben azonban világosan *ov* van. Abban az esetben, ha nem két mély magánhangzót (*o* + *u*) jelölő betűkapcsolatról (*ov*) lenne szó, hanem egyetlen betűről, mégpedig *v*-ről, akkor annak a hangértéke lehetne nemcsak *u*, (mélyhangú), hanem *ü* (magashangú) változat is. (vö.: HAJDU – KRISTÓ – RÓNA-TAS 1980.15-16) Eszerint tehát a görög forma *Κουρτου* olvasata *Kurtu* (*Kurt* + -*u*: birtokos eset ragja), jelentése 'Kurtnak a'. Az pedig további vizsgálatok tárgya, lehet-e arról szó, hogy a görögbe eleve mély hangrendű *Kurt* került, vagy egy idegen palatális labiális hangot tartalmazó szó (*Kürt*), amelyet a görög hanghelyettesítéssel jegyzett le. Ez utóbbi esetben a görög szövegbeli *Kurt* valójában egy nem görög *Kürt* átvétele és annak görög lejegyzése lenne. Annak azonban mindez nem mond ellent, hogy a *Kurt*-ot (*Kürtöt*) ugyanúgy, mint a többit (*Nyék*, *Megyer*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*) személynévnek és ne törzsnévnek tartsuk. Ugyanakkor Moravcsik a tövéget illetően nem egységesen fordítja e három nevet: „negyedik Kürtügermatué, ötödik a

⁶ A választ megtaláljuk a *Bulgár Évkönyvekben*. (Czeglédi 2019.)

Tarjáné”. A pontosság kedvéért hangsúlyoznunk kell, hogy a görög szöveg a maga nyelvének jellemző törvényszerűségei szerint nem használ *-é* birtokjelet, hanem birtokos esetragot.

Figyelemre méltó, hogy a görög szövegben nemcsak a három név vége *-ov*, hanem a *Kürtügyermatu*-nak olvasott *Κουρτουγεργμάτου* első szótagjában is *-ov*- van. Elvileg ez is olvasható *-u*-nak (vö.: HAJDU – KRISTÓ – RÓNA-TAS 1980.16) Tehát *Kurtügyermatu* és *Tarjanu* lehet a helyes olvasat. Eszerint a görög forrásban a *Kurtu* mély hangrendű. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a névnek és a közsónak ne lenne magas hangrendű változata. A magyarban a *kur* és *kür* úgy viszonyul egymáshoz, mint a *kavar* és a *kever*.

Érthető az a következetesség, hogy a görög forrásokban a népnév mindig többes számban szerepel, mert gyűjtő jelentést tartalmaz. A törzsnévként számon tartott nevek (*Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*) pedig egyes számban szerepelnek. Azért nem többes számban, mert nem tartalmaznak gyűjtő jelentést,⁷ s ez is a személynév mellett szól. Úgy vélem, **a törzsnév mint tulajdonnév értelmezés olyan tévedésen alapul, melynek az oka a görög szöveg nem pontos elemző olvasata s amelyet kellő kritika nélkül vettek át a kutatóink és került át a köztudatba is.**

A fenti megjegyzéseim bizonyítására és annak igazolása képpen, hogy mely szócsaládhoz (tulajdonnév és közsó) tartozik a *Kürt* tulajdonnév és *kürt* köznév s a - kutatóink megállapításához képest – a jóval kiterjedtebb szócsalád tagjai közül melyik szolgálhatott alapul annak a személynévnek, amelynek viselőjéhez esetünkben törzs tartozott s amely a földrajzi nevekben és személynevekben is ismert, fel kell sorakoztatni a szó (tulajdonnév és köznév) nagy családját.

***Kürt* párhuzamai a három nyelvcsaládba sorolt nyelvek tulajdonneveiben és közszaivaiban**

A *Kürt* a magyar és nem magyar (uráli, altáji, indoeurópai nyelvcsaládba sorolt nyelvek) tulajdonnévi és köznévi anyagban egyaránt megtalálható. Mind a mély, mind a magas hangrendű változat előfordul földrajzi névként, földrajzi név részeként, személynévként - keresztnév és családnév -) és ismert számos közsóként, amelyeknek a jelentése összefügg, a kapcsolatuk rendszerszerű, kimutathatóan egy nagy családba tartoznak. Hangtani szempontból az alakváltozatok arról tanúskodnak, hogy a hangfejlődés során a földrajzi nevekben a mély magánhangzó előtti *k*- egyrészt megmaradt, másrészt réshangúsodott: *k*- > *x*- > *h*-, harmadrészt zöngésedett: *k*- > *g*-. Mindezt – a *k*-, *h*- és *g*- hangokat - megőrizték a nyelvek is, a folyamat valamennyi állomása fennmaradt a tulajdonnevekben és a közsónevekben, olykor az igékben. A korábban magánhangzó közi, később a szóvégi helyzetűvé vált *-t* a megőrzés mellett szintén változott is, egyrészt zöngésedett (*-t* > *-d*), másrészt réshangúsodási folyamatban vehetett részt (*-t* > *-th*), tovább alakulva pedig affrikálódhatott is (*-t* > *-th* > 1. *-s* > *-c*, 2. *-c*, 3. *-š*), harmadrészt pedig palatalizálódhatott, majd affrikálódott (*-t* > *-t'* > *-č*), ezt követően pedig réshangúsodott (*-č* > *-š*) (vö.: CZEGLÉDI 2004-5, 2006). Az alakváltozatok tehát őrzik az eredeti hangokat és a fejleményeket egyaránt.

A *Kürt* a magyar tulajdonnevekben (földrajzi nevek, személynevek) igen gyakori. Elsőként a **földrajzi nevekben** való előfordulására hozunk példákat.

Kürt (hn. Komárom vm), *Assakürt*, *Csallóközkürt*, *Erdőkürt*, *Fajkürt*, *Hejőkürt*, *Hidaskürt*, *Nemeskürt*, *Pusztakürt*, *Tizsakürt*, *Kürtabony* ld. *Mikszátfalva*, *Alsókürt* ld. *Assakürt*, *Dedinkakürt* ld. *Fajkürt*, *Major Fajkürt* ld. *Fajkürt*, *Kürtös* (hn. Arad vm.), *Garamkürtös*, *Kiskürtös*, *Nagykürtös*, *Kürtösújfalva* (hn. Nógrád vm.), *Kurtics* ld. *Kürtös* (LELKES 1998)

⁷ Vö.: CZEGLÉDI 1994.

A *Kürt*-ön kívül számos, a szó családjába tartozó forma ismeretes még a magyarban, amely megőrizte a szókezdő *k*-t mély és magas hangrendű szavakban is, gyökük ugyanaz a *kVr* elem, pl.:

Kardó hn. Bihar m. ld. *Kardi* címszónál (KÁZMÉR 1993) < *Kar* + *-dó*.

Kurd 'helység Tolna megyében.' ... Pusztasz. -ből keletkezett magyar névadással. (KISS 1980) < *Kur* + *-d*.

Kerta 'helység Veszprém megyében.' Bizonytalan eredetű. Talán 'körülkerített hely' értelmű *kert*-ből alakult ... (KISS 1980) < *Ker* + *-ta*.

A *Kürt* családjába sorolt nevek település (város, falu, tanya), csatorna, mellékfolyó, ér, holtág földrajzi helyek neveiben fordulnak elő. A nevekben feltételezett közszei jelentések: kóró, száraz növényi szár; teknő, mélyedés, meder, medence; korom; népnév; olyan hely, ahol sok a kóró; korpa; rövid, zömök; dara, homokos, főnyes medrű víz; féreg, farkas; jérce, tyúk; teknőben – azaz mélyedésben, medencében stb. – lakó emberek; körülkerített hely; köröm; teknő, meder, medence; gödör, árok, sár.⁸ Alaki oldalról a nevekben közös, hogy tartalmazzák a vizsgált szavunk (*Kürt*) *kVr* tövét. A neveknek alapul szolgált közsze megállapításához azonban körültekintőbb, szélesebb alapokon álló vizsgálatokra van szükség. Látni kell, pl., hogy a féreg jelentés annak az analógiájára született, hogy a féreg ugyanúgy járót fúr, mint ahogyan a víz vágta, vágta ki magának a helyet, a járót, a medret, a kürtöt. A településnek ill. a személynévnek azonban nem a 'féreg' jelentésű változat szolgált alapul. A következőkben lássunk néhány példát a *k*- fejleményeire:

Szókezdő *k* -> *g*- zöngésedés:

Garda, Gárda⁹ hn. Fejér m. ld. *Gardai* címszónál (KÁZMÉR 1993) < *Gar* + *-da*.

Gárd hn. Abaúj m. ld. *Gárdi* címszónál (KÁZMÉR 1993) < *Gár* + *-d*.

Gerde 'helység Baranya megyében' ... A *Gerde* helynév előzménye ... személynév volt. ... Kevésbé meggyőző az a feltevés, amely szerint a m. *Gerde* hn. a 'szirt, sziklazátony, ágyás (kertben) dűlő (szántóföldön), hegygerinc' jelentésű szb.-hv. *gréda* fn.-re megy vissza. (KISS 1980) < *Ger* + *-de*.

A fenti csoportba sorolt nevek előfordulnak település, hegység elnevezéseiként. A nevekben feltételezett közszei jelentések: órállomás; szirt, sziklazátony, gödör, árok, sár; ágyás (kertben), dűlő (szántóföldön), hegygerinc; homokos, főnyes medrű víz; görgeteg, kőhordalék; meredek, sziklás hegy, szirt, domb. Hangtani oldalról a *g*- szókezdő használatos mély és magas hangrendű nevekben egyaránt.

A szókezdő *k* -> *x-> *h*-:

Harta 'helység Bács-Kiskun megyében.' Talán pusztasz. -ből, mégpedig szn.-ként is kimutatható magy. ... *hort* 'vadászkutya, agár' fn. -*a* képzős származékából keletkezett. (KISS 1980) < *Har* + *-ta*.

Hort 'helység Heves megyében.' A magy. *hort* 'vadászkutya, agár' fn.-ből keletkezett, bizonyára személynévi használaton keresztül. (KISS 1980) < *Hor* + *-t*.

Hortobágy 'folyó a Hortobágy északi részén.' Valószínűleg elhomályosult összetétel, amelynek

⁸ Ezeknek a jelentéseknek az összekötő szálairól A földrajzi nevek jelentéstana (Kézirat) c. munkámban szólok.

⁹ Vö.: *Garda-tó 'a legnagyobb észak-olaszországi tó'... a tavat a keleti partján lévő Garda helységről nevezték el. A helységnévnek 'órállomás' a tkp. jelentése (KISS 1980)*

előtagja a *Hortifenék*, *Nagyhort* helynevekben ma is élő és a Gyöngyöstől délnyugatra fekvő *Hort*-tal azonos....(KISS 1980) < *Horto* < *Hor* + *-to* + *bágy*.

A *h*- kezdetű nevek a következő földrajzi helyek neveiben fordulnak elő: település, folyó, folyók köze, ér, puszta. A megadott közszói jelentések: vadászkutya, agár, harang. Valamennyi adatban a *h*-mély magánhangzó előtt szerepel.

A *Kürt* gyöke (kVr, kVrV, hVr) a földrajzi nevekben

A *Kürt*, *Kürt* szerkezeti felépítését tekintve vagy összetett szó s akkor a második elem a *t* vagy az utótag szókezdő mássalhangzója, vagy pedig egyszerűen toldalékolt a szó, amelyben a második elem a *-t* már valamilyen grammatikai morféma, azaz képző, jel vagy rag minőségben használatos. A név előtagja vagy első eleme – ebben az esetben gyöke, töve - a kVr és alakváltozatai **gVr, hVr önállóan** is megtalálhatók a földrajzi neveinkben, pl.:

Kara ld. *Jászkarajenő* 'helység Szolnok megyében' ... *Jász* + *Kara* + *Jenő*. **Kara**: Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Ennek előzménye a szn.- használatú török *qara* 'fekete'. (KISS 1980) < *Ka*-: abszolút szótő + *-ra*: képző.

Kára 'helység Somogy megyében' ...Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Ennek előzménye a szn.- használatú török *qara* 'fekete'. (KISS 1980) < *Ká*- + *-ra*

Kereki 'helység Somogy megyében'. A m. *kerek* 'körhöz hasonló alakú erdő' fn. *-i* képzős származéka. (KISS 1980) < *Kerek* < *Ke*- + *-rek*. + *-i*

Kerka 'A Mura mellékveze'. Vö.: szln. *Krka* 'Kerka'. Ez preszláv ősiségű, ...(KISS 1980) < *Ke*- + *-rka*.

Gurk-völgyi-Alpok 'hegység Ausztriában'... A 831-ből *Gurca* alakban adatolt ném. *Gurk* folyónév

etimológiailag összetartozik a m. *Kerka*-val. (KISS 1980) < *Gu*- + *-rk*

Hór-patak 'Répáshutától nyugatra eredő patak'. Előtagja a m...*horh* 'vízmosta árok, mélyút, horhos' fn.-vel azonos. (KISS 1980) < *Hó*- + *-r*

A fenti nevek előfordulnak település, mellékfolyó, folyó, patak, hegység neveiben. A hegység nevében a völgy, folyó neve szerepel. Közszói jelentések: fekete; körhöz hasonló alakú erdő; görbe; erdő, hegy; vízmosta árok, mélyút, horhos. Hangtani oldalról megközelítve mély és magas magánhangzó előtt előfordul a *k*-, *g*-, míg a *h*- csak mély magánhangzó előtt.

A *Kürt* személynevekben, mint családnevekben

Kürt csn. ← magy. *kürt* 'marhaszarvból készült fúvós hangszer' (KÁZMÉR 1993) < *Kür* + *-t*.

Kürti csn. ← magy. *Kürt* hn. Bars, Borsod, Heves, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pozsony m. . + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Kürt* < *Kür* + *-t*. + *-i*

Kurdi, Kurgyi csn. ← magy. *Kurd* hn. Fejér m. (KÁZMÉR 1993) < *Kurd* < *Kur* + *-d* + *-i*, *Kurgy* < *Kur* + *-gy* + *-i* .

Garda csn. ← magy. *garda*, *korda*, *karda* 'egy fajta hal', *garda*, *korda* 'kötél, zsinór'. (KÁZMÉR 1993) < *Gar* + *-da*.

Gerdi, Gerdei csn. ← magy. *Gerde* hn. Baranya m. + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Gerdi*, *Gerdei* < *Gerde* < *Ger* + *-de* + *-i*.

Horti csn. ← magy. *Hort* hn. Heves, Szabolcs m. + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Hort* < *Hor* + *-t* + *-i*.

A fentiek szerint családneveknek alapul helynév vagy közszó szolgált. A közszoói jelentések,¹⁰ amelyeket a tulajdonnevek tartalmazhatnak: kerítő, kerülő; haszontalan, semmirekellő ember; kis termetű; marhaszarvból készült fúvós hangszer; egy fajta hal; kötél, zsinór. Hangtani oldalról vizsgálva a *k-*, *g-* mély és magas magánhangzó előtt, a *h-* pedig mély magánhangzó előtt szerepel.

A Kürt gyöke személynevekben

Az első elem (kVr, gVr, hVr) alkot személynevet:

Kara csn. (KÁZMÉR 1993) < *Ka-* + *-ra*.

Karai csn. ← magy. *Kará* hn. Kolozs m., *Kára* hn. Somogy m. + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Kara* < *Ka-* + *-ra* + *-i*.

Kerkai csn. ← magy. *Kerka* 'Mura mellékvizé' + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Kerka* < *Ke-* + *-rka* + *i*.

Gara csn. ← hn. Bács m. (KÁZMÉR 1993) < *Ga-* + *-ra*.

Görbe csn. ← m. *görbe*, *gurba* 'púpos, hajlott hátú' (KÁZMÉR 1993) < *Gö-* + *-rbe*.

Görgei csn. ← magy. *Görgő* hn. Szepes, Tolna m. + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Görge* < *Gö-* + *-rge* + *-i*.

Harkai csn. ← magy. *Harka* hn. + *-i*: mn. képző. Birtok, lakó v. származási helyre utal. (KÁZMÉR 1993) < *Harka* < *Ha-* + *-rka* + *-i*.

Hari csn. ← hn. *Hari*, *Hári* Alsó-Fehér m., *Haró* Hunyad m. + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Har* < *Ha-* + *-r* + *-i*.

Horhi csn. ← hn. *Horhi* Fejér, Hont, Tolna m. +

-i: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Horh* < *Ho-* + *-rh* + *-i*.

Hóri csn. ← hn. *Hór* hn. Zemplén m. + *-i*: mn. képző. (KÁZMÉR 1993) < *Hór* < *Hó-* + *-r* + *-i*.

Herke csn. ← *Herke* becézőnév (KÁZMÉR 1993) < *He-* + *-rke*.

Hira csn. ← *hira* 'pizsok, mocsok' ... A csn. marosvásárhelyi, a tájszó Kolozs megyei... 'testi ápolatlanság'. (KÁZMÉR 1993) < *Hi-* + *-ra*.

Hörgő csn. ← magy. *hörögő*, a *hörög* 'horkoláshoz hasonló hangot hallat' ige-*ő* képzős mn.-i származéka. (KÁZMÉR 1993) < *Hörg* < *Hö-* + *-rg* + *-ő*.

A családneveknek alapul helynév vagy közszó szolgált. Az alábbi közszoói jelentések, amelyekre hivatkoznak: fekete; abroncs; beteg; kóró; púpos, hajlott hátú; görög ember v. kereskedő; harang; fakopács; pizsok, mocsok, testi ápolatlanság; horgászó eszköz, kampó; horkoláshoz hasonló hangot hallat. Hangtani szempontból figyelemre méltó, hogy mind a *k-*, mind a *g-*, mind a *h-* szókezdő előfordul mély és magas magánhangzó előtt egyaránt. A *h-* szókezdők közül azonban csak azok tartoznak a *kürt* családjába, amelyek mély magánhangzó előtt állnak, vagy pedig a *k- > x- > h-* réshangúsodás akkor ment végbe, amikor még nem történt meg az *-y > -i-* palatalizáció. A magas magánhangzó előtti *h-* (*Herka*, *Herkó*, *Hira*, *Hörgő*) ezért külön tanulmányozást igényel, mert ha nem mély magánhangzó előtti *k- > x- > h-* spirantizáció eredménye, akkor *t-* fejleménye: *t- > ʒ-* (*th*) > *h-* (vö.: CZEGLÉDI 2006). A magyar *hira* *h-*-ja pl. mély hangú *-y* előtt keletkezett *k-*-ből, amelyet a mongol *xir* vö.: idegen *kkir* (KARA 1998) is igazol. A magyar *hörögő* pedig azért nem a *dörgő*, *zörgő* szavakkal tartozik össze, mert a *h-*-nak a *k-* eredetét ismét a mongol¹¹

¹⁰ Azoknak a családneveknek a közszoói jelentését, amelyeknek helynév szolgált alapul, ld. a földrajzi neveknél.

¹¹ A mongolon kívül legtöbbször a törökben, sőt az uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvekben, olykor a szláv nyelvekben is megtalálhatók az idevonatkozó adatok, ld. a közszoók fejezetben.

adatok igazolják, vö.: mong. *xöörög* '(kovács) fújtató... (kögergeü), *xöörög* 'tubákos szelence' (kögöрге) *xöörögdöx* '(fújtatóval) fújtat' (gögögede-) *xööröo* 'beszéd, beszélgetés' (köörüge), *xööröx* 'elbeszél, elmond valamit' (köör-, köger-) (KARA 1998). Mindebből az emberi beszéd születésére vonatkozó információkat is kapunk. Tehát a kiáramló levegő útközben akadozott, ezért valamilyen hangot adott. Az akadályok különbözősége pedig különböző beszédet eredményez.

A Kürt párhuzamai a Volga-Urál vidéke földrajzi neveiben¹²

A Volga-Urál vidéke földrajzi neveiben önállóan, összetett szó tagjaként, több szóból álló név valamely tagjaként fordulnak elő a párhuzamos alakok.

Kärdek f. TB.81.: bask. *Kärdek* or. *Kardek* Buzd., az or. Mal(yj) Nuguš baloldali mellékfolyója.
< bask. *Kärdek* < *Kär* + *-dek* or. *Kardek* ← bask. *Kärdek*.

Kärde f. TB.82.: bask. *Kärde* Meč., az or. Oka jobboldali mellékfolyója.
< bask. *Kärde* < *Kär* + *-de*.

Gürde TB.45.: bask. *Gürde* az or. Mata baloldali mellékfolyója.
< bask. *Gürde* < *Gür* + *-de*.

Gürdebaš TB.45.: bask. *Gürdebaš* or. *Gurdybaševo* település az or. Bakal. rajonban.
< bask. *Gürdebaš* < *Gürde* < *Gür* + *-de* + *baš* ← bask. *baš* 'fő, fej'.

Kartajol' f. TSK.43.: or. *Kartajol'* Iž., folyó. < or. *Kartajol* ← nem or. *Kartajol* < *Karta* < *Kar* + *-ta* + *jol'* ← ko. *jol'* 'erdei patak'.

Kärtjä f. TB.82.: bask. *Kärtjä* or. *Kartja* az or. Melekes baloldali mellékfolyója a Duvan rajonban.

< bask. *Kärtjä* < *Kärt* < *Kär* + *-t* + *jä* ← hanti *jä* 'folyó' or. *Kartja* ← bask. *Kärtjä*.

Kortjylga TB.93 bask. *Kortjylga* or. *Kurtjelga* / *Kortlo jylga* tanya az or. Kugarč. rajonban.
< bask. *Kortjylga* < *Kort* < *Kor* + *-t* + *jylga* ← bask. *jylga* 'folyó' or. *Kurtjelga* ← nem or. *Kurtjelga* < *Kurt* + *jelga* ← tat. *jelga* 'folyó' *Kortlo jylga* ← nem or. *Kortlo jylga* < *Kortlo* < *Kort* + *-lo* + *jylga*.

Kort d. Ašm.VII.13.: csuv. *Kort*, mélyföld neve a Volga jobb partján az or. Il'inki (Ilenski) falutól lejjebb, NAP: -, Ar.: -. < csuv. *Kort* ← hanti *kort*, *kurt* 'hanti lakóház vagy település'.

Vite karta d. Ašm.V.255.: csuv. *Vite-karta*, hely a marha számára, NAP: -, Ar.: -. < csuv. *Vite* ← csuv. *vite* 'istálló, akol' + *karta* ← csuv. *karta* 'kert'.

Gart h. Ašm.: -, NAP: or. *Gart* ← *Karmalejskij Gart* P., orosz falu, Ar.: -. < or. *Gart* ← vö.: ko. *gort* 'ház' udm. *gurt* 'falú, település, lakóhely', hanti *kort*, *kurt* 'hanti lakóház vagy település'.

Xort varě d. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Xort varě* M. < csuv. *Xort* < *Xor* + *-t* + *varě* ← csuv. *var* 'árok, patak' + csuv. *-ě*: birtokos személyjel.

Xartlu šyrmi f. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Xartlu šyrmi* Ja. < csuv. *Xartlu* < *Xart* ← vö.: csuv. *xart* 'hangutánzó szó, rőfögés hangja' + *-lu* + *šyrmi* ← csuv. *šyrma* 'árok, patak, szakadék' + *-i*: birtokos személyjel.

Xirti Kuškä h. Ašm.XVI.: csuv. *Xirti Kuškä* or. *Koški-Ten'akovo* Bud., TASSR, falu neve, NAP: -, Ar.: -. < csuv. *Xirti* ← csuv. *xirti* 'mezei' < *xir* 'mező' + *-ti* + *Kuškä*.

Šältärki xurčesem d. Ašm.XVII.290.: csuv. *Šältärki xurčesem*, tisztás neve, NAP: -, Ar.: -. < csuv. *Šältärki* + *xurčesem* ← csuv. *xurt* 'féreg, méh' + *-ě*: birtokos személyjel + *-sem*: többes szám jele

¹² Bővebben ld. CCZEGLÉDI 2016-17.

A CVrt formának a nevekben található alakváltozatai (*Kort, Kert, Kert, Kurt, Karta, Kartun, Gort, Xart, Xort, Xurt, Xirt, Xirti*) előfordulnak önállóan vagy a földrajzi név részeként. Kéttagú névben első és második tagként, háromtagú névben második és harmadik tagként, összetett szóból álló névben elő- és utótagként, továbbá számos ragozott, jelezett és képzett alakban: vö.: csuv. **karti** (-i: birtokos személyjel), csuv. **Kartal** (-l: ld. csuv. -lǎ), **Kartalǎ, Kartlǎ** (csuv. -lǎ), **Kartalu, Kartlu** (-lu: vö.: csuv. -lǎ), **Kartaluj, Kartluj** (-luj), or. **Kirtelei** (-lei), **Kartlam** (-lam).

Szerepelnek árok, patak, folyó, tó, mélyföld, erdő, mező, rét, kiremet, kert, istálló, hely a marha számára, bekerített hely (ültetvény, kiremet, istálló, temető), település, település része, utca, őrház az erdőben, domb hegy és kerítés nevében.

A földrajzi nevekben a *k*- mély és magas magánhangzó előtt, a *g*- mély magánhangzó előtt nem csuvas szóban szerepel. A *x*- kezdet magas magánhangzó előtt a *Xir* -ben fordul elő, azonban az előzménye a mély hangú *Xyr* lehetett.

A földrajzi neveknek feltehetően alapul szolgált közszók

A fenti tulajdonneveknek alapul szolgált közszók a jelentésük alapján a következő csoportokba sorolhatók:

Hangutánzó szó, valaminek a hangja: csuv. **xart** 'hangutánzó szó, rőfögés hangja'.

A szó úgy keletkezhetett, hogy az ember őse valószínűleg a lyukon, a kürtön a földből feljövő víz hangjára figyelt fel először és azt utánozta. Feltehetően levegővel, gázzal, gőzzel kevert vízről van szó, amelynek a hangjához hasonló a hörgés, más csőszerű járaton kiáradó levegő, bizonyos állathangok, stb. Idővel az ember lemásolta a természet eme darabját, így készülhetett a *kürt*, mint hangszer is.

Váгат, mélyedés: csuv. **kart** 'vágat, váját, rovás'.

A szó értelmezését segíti, ha figyelembe vesszük, hogy a víznek nemcsak hangja van, hanem áramlás, mozgás, forgás, hengerülés közben az útjába eső földet és más anyagot vágja, vájja, rója, miközben a föld alatt kivájja a saját járatát, alagutat csinál, a föld felszínén pedig árkot, medret alakít ki. A vízhez hasonlóan cselekedett az ember is számos esetben, miközben lakóhelyet, különböző használati tárgyat stb. készített.

Árokkal, folyóval körülvett hely (ez a belső kert, terület), a folyó mentén lévő terület (lehet belső és külső hely): csuv. **karta** 'kert'; csuv. **kartiš** 'udvar, kert, környék, kerület, körzet, kis település'; hanti **kort, kurt** 'hanti lakóház vagy település'; ko. **gort** 'ház'; udm. **gurt** 'falu, település, lakóhely'; csuv. **ankarti** 'szérüskert'; csuv. **xirti** 'mezei'.

Folytatás következik 2020-as számban.

